

Wprowadzenie

Polskie Powroty. Tak nazywa się program Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej, stworzony we współpracy z Narodowym Centrum Nauki, którego celem jest „umożliwienie wyróżniającym się polskim naukowcom powrotu do kraju i podjęcia zatrudnienia w polskich uczelniach i instytutach badawczych”. W tym konkursie został nagrodzony mój projekt pt. „Literatura antyjezuicka w Rzeczypospolitej Obojga Narodów”.

Jezuici są głównym przedmiotem zainteresowania nie tylko tego projektu, lecz całej mojej pracy naukowej. Dzięki licznym publikacjom oraz naukowym przedsięwzięciom wydawniczym promującym studia nad Towarzystwem Jezusowym – którego doniosły i wyjątkowy wpływ na kształt nowożytnej kultury i nauki jest niezaprzeczalny, ale jeszcze nie w pełni uświadomiony skutek utrwalonych i wciąż pojawiających się nowych stereotypów przenikających do historiografii na ten temat z rozmaitych religijnych i politycznych pobudek – sądzę, że udało mi się przyczynić do stworzenia nowego obszaru badawczego, czyli studiów nad jezuitami (*Jesuit Studies*). Publikując niniejszy wybór moich prac w polskim tłumaczeniu, pragnę nie tylko przedstawić się polskiemu środowisku naukowemu, ale przede wszystkim ukazać piśmiennictwo jezuickie wczesnej nowożytności jako wielowymiarowy pryzmat niezbędny dla naszego rozumienia globalnej historii tego okresu. Najpierw jednak chciałbym pokrótce opowiedzieć Czytelnikowi o tym, jak stałem się badaczem tego budzącego skrajne emocje katolickiego zakonu.

Wracam do domu po długich trzydziestu latach. Ukończywszy w marcu 1992 roku filologię klasyczną na Uniwersytecie Warszawskim, wyjechałem najpierw do Włoch. Mieszkałem tam dziesięć lat (z roczną przerwą na pobyt w Sarajewie w Bośni, gdzie pracowałem dla organizacji pozarządowej zajmującej się uchodźcami), a następnie do Stanów Zjednoczonych, w których spędziłem kolejne dwie dekady. Przedmiotem mojej pracy magisterskiej w Instytucie Filologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego, napisanej pod kierunkiem profesora Jerzego Axera, była jezuicka sztuka szkolna *De vita aulica dialogus* (Dialog o życiu dworskim)¹, napisana i wystawiona na początku XVII wieku w jezuickim kolegium w Poznaniu. Rękopis tego utworu jest częścią kodeksu, który wraz z innymi zasobami poznańskiej biblioteki jezuickiej stał się łupem wojsk szwedzkich w czasie potopu. Obecnie zbiory te przechowywane są przede wszystkim na Uniwersytecie w Uppsali w Szwecji, gdzie zostały dobrze zachowane i są teraz przedmiotem badań znakomitych uczonych, w tym mojego współpracownika Petera Sjökvista, który opublikował ciekawy artykuł na ten temat w redagowanym przeze mnie „Journal of Jesuit Studies”².

Studiowanie klasyki ze specjalizacją neołacińską oraz przyjaźnie, które rozwinąłem podczas moich podróży do Włoch, skłoniły mnie do podjęcia decyzji o przeprowadzce do tego kraju. Zgłębiałem tam między innymi duchowość, filozofię i teologię, które – wraz ze znajomością języków nowożytnych – dostarczyły mi kolejnych cennych narzędzi do podjęcia studiów jezuickich w szerszym kontekście. Moje zainteresowanie wzbudził zwłaszcza wczesny okres działalności Towarzystwa – z zapalem zaczą-

¹ R.A. Maryks, „*De vita aulica dialogus*: l'inedito testo teatrale gesuitico del Codice di Uppsala R 380, „Archivum Historicum Societatis Iesu” 2003, nr 72, s. 323–404.

² P. Sjökvist, *On the Order of the Books in the First Uppsala University Library Building*, „Journal of Jesuit Studies” 2019, nr 6 (2), s. 315–326.

łem czytać źródła dotyczące jego początków i rozwoju. Jako że powstanie jezuitów jako zakonu, wbrew wcześniejszym planom jego założycieli, zostało zatwierdzone w Rzymie, gdzie też umiejscowili oni swoją główną siedzibę (tzw. kurię generalną), włoskie biblioteki i archiwa są, rzecz jasna, uprzywilejowanym miejscem do prowadzenia badań w tym zakresie. Z tych okoliczności skrzętnie skorzystałem, przeczesując zbiory znajdujące się między innymi we Florencji, Genui, Neapolu, Mediolanie i Rzymie. Sieć kontaktów naukowych, którą zacząłem wówczas pleść, zaowocowała także podróżami badawczymi do Hiszpanii (szczególnie Salamanki i Madrytu), mającej oczywiście znaczenie dla historii jezuitów, ponieważ wielu ich współzałożycieli, w tym sam Ignacy Loyola (ok. 1491–1556), pochodziło właśnie z Półwyspu Iberyjskiego.

Uważne studium tych źródeł ukazało mi między innymi wagę posług pierwszych jezuitów, zwłaszcza spowiedzi sakramentalnej, dla zrozumienia ich tożsamości. Lektura *The First Jesuits* (Cambridge 1993) autorstwa cenionego amerykańskiego historyka Towarzystwa Johna W. O'Malleya potwierdziła tę intuicję. Książka wywarła na mnie tak duże wrażenie, że nawiązałem kontakt z profesorem O'Malleyem i spotkałem się z nim w Cambridge w stanie Massachusetts w 2000 roku. Stało się to początkiem naszej współpracy naukowej oraz przyjaźni, która trwała aż do śmierci Johna we wrześniu 2022 roku. Zaowocowała ona między innymi tłumaczeniem na język włoski jego książki *Trent and All That* (Cambridge 2000) oraz wydaniem w 2013 roku zbioru jego esejów jako inauguracyjnego tomu serii wydawniczej „Jesuit Studies” w wydawnictwie Brill. Serię tę wówczas założyłem i redaguję do dziś. Kilka poważnych rozmów z Johnem o mojej naukowej przyszłości skłoniło mnie do zapisania się na studia doktoranckie na Fordham University w Nowym Jorku, na które zostałem przyjęty ze stypendium rektorskim w 2002 roku.

Fordham, instytucja jezuicka, posiada bogate zasoby biblioteczne i archiwalne, które umożliwiły mi kontynuowanie pracy nad jezuitami, zaś piękny neogotycki kampus Rose Hill w Bronxie,

gdzie zamieszkałem w dzielnicy Little Italy, wciąż inspirował mnie do pracy naukowej, którą godziłem z dorabianiem kapitalistycznego grosza jako kelner. Program studiów doktoranckich na Wydziale Historii był ułożony w sposób, który wymusił na mnie intelektualne „nawrócenie”. Przyzwyczajony do (zbyt wielu) egzaminów ustnych, które w polskim i włoskim systemie kształcenia były niemalże regułą, miałem teraz pisać eseje, a te wymagały zastosowania pewnej nieznaney mi dotąd struktury formalnej. Co więcej, obszerny całościowy egzamin, który przyszło mi zdać, zanim pozwolono mi zająć się pisaniem dysertacji, skłonił mnie do nadania moim niszowym zainteresowaniom naukowym znacznie szerszego tła historiograficznego. Pod opieką błyskotliwych i zdolnych profesorów pożerałem i trawiłem kolejne dziesiątki książek w językach obcych. Nawet jeśli czułem, że mój umysł jest rozciągany jak guma, byłem wdzięczny za tę wspaniałą okazję do poszerzenia horyzontów i łączenia różnych podejść badawczych, co, jak sądzę, stało się charakterystyczne dla moich późniejszych publikacji i inicjatyw naukowych.

Po prawie trzech latach tego rodzaju intelektualnej gimnastyki obroniłem rozprawę doktorską zatytułowaną *From Medieval Tutorism to Modern Probabilism: „Spoils of Egypt” and the Making of the Jesuit Conscience between Loyola and Pascal* (Od średniowiecznego tutoryzmu do nowożytnego probabilizmu. Łupy egipskie i kształtowanie się jezuickiego sumienia od Loyoli do Paskala). Po przeprowadzeniu pewnych badań uzupełniających i wprowadzeniu dodatkowego materiału, który nieco później odkryłem w Rzymie, stała się ona podstawą mojej pierwszej książki: *Saint Cicero and the Jesuits: The Influence of the Liberal Arts on the Adoption of Moral Probabilism* (Św. Cyzero i jezuici. Wpływ sztuk wyzwolonych na przyjęcie moralnego probabilizmu; Aldershot 2008). Proponuję w niej szczegółową analizę wczesnonowoczesnych jezuickich podręczników do spowiedzi, mającą na celu charakterystykę i opis zmieniającego się podejścia Towarzystwa do spowiedzi sakramentalnej oraz sumienia. Opierając się na

spisie jezuickiej literatury penitencyjnej opublikowanej w latach 1554–1650³, tropię w tych dziełach stanowiska etyczne, subtelnie ewoluujące pod wpływem zarówno teologii, jak i renesansowego humanizmu. W szczególności badam rolę tutoryzmu (w którym – mówiąc w uproszczeniu – jednostka podąża za przepisami prawa, a nie za własnym sumieniem) i probabilizmu (który, odwrotnie, daje pierwszeństwo sumieniu jednostki). Twierdzę, że przez większą część XVI wieku takie książki jak *Breve directorium ad confessarii ac confitentis munus rite obeundum* (Krótki przewodnik dla spowiedników i penitentów do należytego wypełniania ich powinności) Juana Alfonsa de Polanca (1517–1576), reprezentujące stanowisko tutorystyczne, dominowały na rynku jezuickich podręczników do spowiedzi aż do początku kolejnego stulecia, kiedy to probabilizm stał się dominantą jezuickiej teologii. Odpowiedź na pytanie o to, co spowodowało przesunięcie od tutoryzmu do probabilizmu, stanowi główną tezę mojej monografii. Uważam, że w bezpośrednim następstwie przyjęcia przez jezuitów nowej dla nich posługi kształcenia młodzieży pod koniec lat czterdziestych XVI wieku – co nie było posługą pierwotną, przewidzianą przez nich w momencie powstania zakonu – jezuicy nauczyciele zostali zaabsorbowani kulturą klasyczną, którą uważali za fundamentalną dla obywatelskiej formacji swoich uczniów, a której wiele aspektów korespondowało z ich własną koncepcją duchowości. W szczególności cycerońska *humanitas* i *civiltà*, wraz z retoryczną regułą dostosowywania (*accommodatio*), wpłynęły na rewolucyjną zmianę myślenia jezuitów – od tutorystycznego do probabilistycznego.

Książka od czasu jej publikacji w 2008 roku wywołała naukową dyskusję i stała się punktem odniesienia dla kilku nowych projektów wydawniczych i grantów, w tym dla monografii Rudolfa

³ R.A. Maryks, *Census of the Books Written by Jesuits on Sacramental Confession (1554–1650)*, „Annali di Storia moderna e contemporanea” 2004, nr 10, s. 415–519.

Schüesslera *The Debate on Probable Opinions in the Scholastic Tradition* (Leiden 2019). Moja praca została również szczegółowo przeanalizowana na łamach „National Catholic Reporter” pod kątem zrozumienia pontyfikatu pierwszego papieża jezuit, Franciszka⁴. Był to także powód, dla którego zostałem zaproszony, by wygłosić koreferat do wystąpienia znanego włoskiego uczonego Carla Ginzburga na temat jezuickiej kazuistyki i *Lettres provinciales* Blaise’a Pascala (którego celem była krytyka jezuickiego probabilizmu) na Uniwersytecie Harvarda w maju 2015 roku. Dwa spośród artykułów zawartych w niniejszym zbiorze dotyczą tych właśnie zagadnień, które później rozwinąłem na podstawie analiz zawartych w *Saint Cicero and the Jesuits*.

Kiedy kończyłem pracę nad książką w Biblioteka Casanatense, która zawiera zbiory odziedziczone po rzymskiej inkwizycji, i centralnym archiwum jezuickim (ARSI) w Rzymie, ostatniego dnia mojego pobytu natknąłem się przypadkowo na kodeks zawierający rękopis, który stał się centralnym punktem mojej kolejnej monografii, czyli *The Jesuit Order as a Synagogue of Jews: Jesuits of Jewish Ancestry and Purity-of-Blood Laws in the Early Society of Jesus* (Jezuicki zakon jako synagoga Żydów. Jezuiści pochodzenia żydowskiego i prawa czystości krwi we wczesnym Towarzystwie Jezusowym; Leiden 2009). Wyjaśniam w niej, jak w ciągu niespełna czterdziestu lat zmieniła się sytuacja iberyjskich chrześcijan o żydowskim pochodzeniu (tzw. *conversos*) – od odgrywania dominującej roli w założeniu i rozwoju Towarzystwa Jezusowego do otrzymania zakazu przynależności do niego. Zajmuję się tutaj zagadnieniem pozostającym na styku dwóch istotnych problemów historycznych. Każdy z nich przyciągał sporą uwagę badaczy, ale nie zostały one wcześniej zestawione ze sobą jako część tej samej narracji, a mianowicie

⁴ M.S. Winters, *Understanding Francis: Saint Cicero and the Jesuits*, „National Catholic Reporter” 2014, 29 października, [online] <<https://www.ncronline.org/blogs/distinctly-catholic/understanding-francis-saint-cicero-and-jesuits>> [dostęp: 7.08.2022].

wczesnonowożytnej historii zakonu jezuitów oraz iberyjskich zabiegów o „czystość krwi”.

Analizując pisma w obronie oraz przeciwko *conversos* (zarówno pod względem tego, co twierdzą, jak i tego, jakie są ich ograniczenia) – z których część pozostawała w archiwach i nigdy nie była publikowana – staram się poszerzyć nasze rozumienie wczesnonowożytnego instytucjonalnego katolicyzmu, ukształtowanego na skrzyżowaniu ówczesnej reformy religijnej oraz rodzącego się u schyłku XVI wieku w Hiszpanii i rozprzestrzeniającego się dalej nowego rodzaju rasizmu. *The Jesuit Order as a Synagogue of Jews* została dobrze przyjęta w środowisku naukowym⁵, nawet jeśli opowiedziana przeze mnie historia trafiła w czuły punkt niektórych uczonych, zwłaszcza jezuickich. Została też jednak nieuczciwie przeinaczona przez pewne teorie spiskowe ich propagatorów, włączając tych przynależących do Stowarzyszenia Klub Inteligencji Polskiej. Esej będący połączeniem dwóch rozdziałów tej książki znajduje się w niniejszym zbiorze.

Kiedy w Archiwum Rzymskim kończyłem badania na potrzeby tej publikacji, znów natrafiłem na nieznanne dokumenty, tym razem dotyczące włoskiego jezuickiego badacza wczesnego Towarzystwa Pietra Tacchiego Venturiego (1861–1956), który okazał się powiernikiem dyktatora Benita Mussoliniego (1883–1945) i z tej racji miał udział w planowaniu przez niego antyżydowskich ustaw (*leggi razziali*) z 1938 roku. Choć ten okres historyczny znajduje się poza moją naukową specjalizacją, czułem się zobowiązany, jako historyk, do upublicznienia tego ważnego, nieznanego materiału archiwalnego dotyczącego prześladowania (ochrzczo-

⁵ Recenzje książki: J. Wright, „Theological Studies” 2010, nr 71 (4), s. 963–964; M. Goldish, „Renaissance Quarterly” 2010, nr 63 (Winter), s. 1344–1345; H. Kamen, „The Journal of Ecclesiastical History” 2011, nr 62 (4), s. 832–833; M. Delgado, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie” 2011, nr 58 (2), s. 596–598; J.A. Estrada, „Archivo Teológico Granadino” 2012, nr 75, s. 258–259; T.M. Cohen, „The Catholic Historical Review” 2013, nr 99 (2), s. 355–356. D.P. Bell, „Studies in Christian-Jewish Relations” 2013, nr 8 (1).

nych) Żydów we Włoszech. Znaczny wybór przetłumaczonych i opatrzonych komentarzem dokumentów został zamieszczony w moich dwóch monografiach: „*Pouring Jewish Water into Fascist Wine.*” *Untold Stories of (Catholic) Jews from the Archive of Mussolini’s Jesuit Pietro Tacchi Venturi* („Dolewając żydowskiej wody do faszystowskiego wina.” Nieopowiedziane historie [katolickich] Żydów z archiwum jezuity Mussoliniego, Pietra Tacchi Venturiego), część I i II (Leiden 2011 i 2017).

Pierwszy tom zawiera krytyczne wydanie petycji w oryginalnym języku włoskim, które (katolicy) Żydzi mieszkający we Włoszech złożyli do faszystowskiej Generalnej Dyrekcji Demografii i Rasy (*Demorazza*), aby zostać „zdyskryminowani” (wł. *discriminati*)⁶, to znaczy nie podlegać różnym przepisom rasistowskich ustaw Mussoliniego z 1938 roku, lub „zarianizowani”, to znaczy uznani za nienależących do „rasy żydowskiej”, jak to określało zawile i niespójne faszystowskie ustawodawstwo antysemickie. Drugi tom natomiast oddaje do rąk Czytelnika krytyczne wydanie i angielskie tłumaczenie 139 reprezentatywnych listów, które ofiary wspomnianych ustaw (a także ich krewni i przyjaciele) wymieniły z Tacchim Venturim. Wstawiał się on za nimi u faszystowskiego rządu w celu obejścia lub złagodzenia rozmaitych przepisów antyżydowskiego ustawodawstwa z 1938 roku. Zbudowałem elektroniczną bazę tysięcy dokumentów, które towarzyszyły jego działalności na rzecz tych ofiar, a które Tacchi Venturi zachował w swoim archiwum.

Obie te książki, nawet jeśli chronologicznie odległe od treści *The Jesuit Order as a Synagogue of Jews*, pokazują, jak pewne wykształcone we wczesnonowożytnej Hiszpanii rasistowskie idee skierowane przeciwko Żydom – włączając tych, którzy przeszli na

⁶ Włoski termin *discriminazione* nie ma jednoznacznie pejoratywnych konotacji, jak ma to miejsce w przypadku polskiej *dyskryminacji*. W kontekście ustaw rasistowskich Żydzi ubiegali się o wyłączenie z grupy (dosł. *odróżnienie od niej*, czyli właśnie *zdyskryminowanie*) osób podległych antysemickim prawom, zwanych również dwuznacznie „prawami rasowymi” (*leggi razziali*).

chrześcijaństwo (i ich potomków) – nadal cieszyły się popularnością w XX-wiecznych społeczeństwach rządzonych przez totalitarne i autorytarne reżimy. Towarzystwo Jezusowe odegrało znaczącą rolę w podtrzymywaniu tych rasistowskich idei przez całe stulecie – jego własne rasistowskie ustawodawstwo z 1593 roku zostało uchylone dopiero w 1946 roku w następstwie Holokaustu.

Budząca wiele emocji lektura tych i wielu innych źródeł skłoniła mnie do przyjrzenia się pewnym stereotypom dotyczącym wczesnej historii jezuitów, które coraz bardziej sobie uświadamiałem. Jako że dziesięć lat temu założyłem periodyk „Journal of Jesuit Studies”, nową serię monograficzną „Jesuit Studies”, internetową platformę jezuickiej historiografii (*Jesuit Historiography Online*) oraz jezuicką bazę danych bibliograficznych (*The New Sommervogel*), zająłem się publikowaniem zbiorów esejów i organizowaniem (jako dyrektor Institute of Jesuit Sources przy Boston College) corocznych konferencji poświęconych temu zagadnieniu, które zakwestionowałyby i przeformułowały przynajmniej niektóre aspekty jezuickiej historiografii. W rezultacie ukazało się osiem redagowanych i współredagowanych przeze mnie monografii dotyczących różnych ważnych aspektów przeinaczonej historii Towarzystwa, od jezuickiego postępowania z protestantami w różnych kontekstach geograficznych przez jezuicki mistycyzm po jezuicką odrębność⁷. Szczególnie zależało mi na obaleniu mitu o zakonie założonym rzekomo jako rodzaj papieskiego oddzia

⁷ „*The Tragic Couple*”: *Encounters between Jews and Jesuits*, red. J. Bernauer, R.A. Maryks, Leiden 2013; *Jesuit Survival and Restoration: A Global History 1773–1900*, red. R.A. Maryks, J. Wright, Leiden 2014; *A Companion to Ignatius of Loyola*, red. R.A. Maryks, Leiden 2015; *Exploring Jesuit Distinctiveness: Interdisciplinary Perspectives on Ways of Proceeding within the Society of Jesus*, red. R.A. Maryks, Leiden 2016; *Companion to Jesuit Mysticism*, red. R.A. Maryks, Leiden 2017; *Encounters between Jesuits and Protestants in Asia and the Americas*, red. R.A. Maryks, R. Po-chia Hsia i J. Cañizares-Esguerra, Leiden 2018; *Encounters between Jesuits and Protestants in Africa*, red. R.A. Maryks, F. Mkenda, Leiden 2018; *Francisco Suárez (1548–1617)*:

do walki z protestancką reformacją. Jeden z esejów w tym zbiorze, *Protestantyzm a wcześni jezuici*, pokazuje kontrast między wczesnym jezuickim piśmiennictwem a późniejszą, konstruowaną przez obie strony wyznaniowego konfliktu, narracją na temat początków relacji między Towarzystwem Jezusowym a protestantyzmem. Tego rodzaju przesunięcia widać lepiej, gdy przyjrzymy się rozwojowi różnych narracji historycznych. Stąd moje cztery hasła w autorytatywnej *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation* na temat Ignacego Loyoli, literatury penitencyjnej, czystości krwi i jezuitów w ogóle oraz jedno na temat spowiedzi w *Diccionario de espiritualidad ignaciana*⁸.

Fascynacja historią założenia jezuitów doprowadziła mnie również do zbadania jednego z kluczowych pism dla zrozumienia jezuickiego charyzmatu – *Ćwiczeń duchowych* Ignacego. W niedawno opublikowanym artykule *From the IJssel Valley to Paris and Rome via Montserrat: Ignatius of Loyola and Repositioning the Origins of Modern Piety*⁹, zamieszczonym w rozdziale pierwszym niniejszego zbioru, wskazuję, że metoda zastosowana w *Ćwiczeniach* Ignacego nie była tak nowatorska, jak się ją często, w sposób apologetyczny i uproszczony, przedstawia.

Ćwiczenia i inne wczesne pisma jezuitów stały się od samego początku przedmiotem krytyki i, razem z polemikami religijnymi z niekatolikami oraz samymi katolikami, zrodziły obfitą literaturę antyjezuicką, która stała się przedmiotem moich badań, odkąd za-

Jesuits and Complexities of Modernity, red. R.A. Maryks, J.A. Senent de Frutos, Leiden 2019.

⁸ *Confesión*, w: *Diccionario de espiritualidad ignaciana*, t. 1, A–F, red. J. García de Castro, Manresa 2007; *Purity of Blood*, w: *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation*, red. M. King, New York 2013; *Jesuits*, w: *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation*, red. M. King, New York 2013, 2015; *Penitential Literature*, w: *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation*, red. M. King, New York 2015; *Ignatius of Loyola*, w: *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation*, red. M. King, New York 2016.

⁹ W: „Church History and Religious Culture” 2021, nr 101, s. 33–60.

łożyłem serię monograficzną *Anti-Jesuit Literature*. W 2021 roku współredagowałem jej inauguracyjny tom: *Étienne Pasquier: The Jesuits' Catechism or Their Doctrine Examined (1602)*. Rozpocząwszy projekt *Polskie Powroty*, jestem obecnie w pełni pochłonięty tropieniem śladów antyjezuityzmu w piśmiennictwie staropolskim, jak pokazuje przegląd tekstów antyjezuickich w państwie polsko-litewskim – przeprowadzony z perspektywy dziejów Towarzystwa – który został włączony do niniejszego zbioru. W ramach realizacji projektu badawczego Opus Narodowego Centrum Nauki od lutego 2023 roku rozszerzam zakres chronologiczny tych dociekań o wiek XIX, w którym czołowi intelektualiści polskiego romantyzmu i pozytywizmu krytykowali rolę, jaką Towarzystwo Jezusowe odgrywało w Rzeczypospolitej Obojga Narodów przed kasatą w 1773 roku, co zbiegło się z okresem rozbiorów.

Tego rodzaju antyjezuityzm jest wpleciony między innymi w powieści historyczne tego okresu, czego reprezentatywnym przykładem jest *Majster Bartłomiej, czyli piekarz i jego rodzina* (Wilno 1837) Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812–1887). Również historycy polityczni, tacy jak Joachim Lelewel (1786–1861), Jędrzej Moraczewski (1802–1855) i Henryk Schmitt (1817–1883), zajmowali się przyczynami upadku Rzeczypospolitej i pytali, czy to jezuita zrujnowali jej ustrój polityczny i system oświaty. Akcja powieści Kraszewskiego toczy się na początku XVII wieku, kiedy to jezuita stali się sojusznikiem króla Zygmunta III Wazy (panował 1587–1632) w zapewnianiu uprzywilejowanego miejsca katolicyzmowi. Znamienne, że inna powieść Kraszewskiego nosi tytuł *Ostatni rok panowania Zygmunta III* (Wilno 1834), a jezuita zostali w niej przedstawieni jako (polityczni) kuglarze.

Podobny obraz Towarzystwa, ze wszystkimi jego niuansami, można odnaleźć u innych wybitnych autorów, między innymi Stefana Żeromskiego (1864–1925), Bolesława Prusa (1847–1912), Cypriana Kamila Norwida (1821–1883), Juliusza Słowackiego (1809–1849) i Adama Mickiewicza (1798–1855). Ten ostatni,

podczas pobytu w Collège de France, utrzymywał bliskie kontakty z dwoma wybitnymi francuskimi pisarzami antyjezuickimi, Jules'em Micheletem (1798–1875) i Edgarem Quinetem (1803–1875). Ataki na jezuitów w ich wykładach i publikacjach były częścią długiej tradycji antyjezuityzmu, reprezentowanej przez ważnych francuskich pisarzy – takich jak Étienne Pasquier (1529–1615), Blaise Pascal (1623–1662) i Voltaire (1694–1778) – która w XIX wieku znalazła oddźwięk we wpływowych dziełach takich pisarzy, jak Honoré de Balzac (1799–1850), Aleksander Dumas (1802–1870) czy Eugène Sue (1804–1857).

Francuska literatura antyjezuicka odzwierciedla ogólnoswiatowy trend skierowany przeciwko Towarzystwu, które po czterdziestu latach od kasaty zostało przywrócone przez papieżstwo w 1814 roku i było uważane przez republikanów w Europie oraz po drugiej stronie Atlantyku za ultrakonserwatywną, antydemokratyczną, antyliberalną i antynowoczesną siłę przedrewolucyjnego *ancien régime'u*. Tak gwałtowny sprzeciw wobec powrotu jezuitów spowodował polityczne prześladowania Towarzystwa nie tylko we Francji, ale także w Niemczech, gdzie Otto von Bismarck (kanclerz 1871–1890) – w odpowiedzi na rzekomy spisek jezuitów w czasie wojny francusko-pruskiej – wydał antyjezuickie ustawy, będące częścią Kulturkampf. Zyskały one poparcie zwłaszcza wśród protestantów, współtworzących od XVI wieku długą tradycję teologicznego antyjezuityzmu, który znalazł później literacki wyraz w dziele Friedricha Schillera (1759–1805) *Geisterseher*, ukazującym rzekome starania tajnego stowarzyszenia jezuickiego o nawrócenie protestanckiego księcia. O ile jednak mit jezuitów we Francji czy Niemczech (pod wieloma względami równoległy do mitu o czarownicach, templariuszach, masonerii i Żydach) był już przedmiotem naukowych badań, o tyle antyjezuityzm w literaturze polskiej długiego XIX wieku nie doczekał się, jak dotąd, systematycznych studiów, mimo jego oczywistego znaczenia dla naszego rozumienia tego burzliwego okresu. Obraz jezuitów przenikający do literatury polskiej XIX wieku stanowi

wyraźne odzwierciedlenie *topoi* literatury antyjezuickiej okresu przedrozbiorowego, możemy więc mówić tu o pewnym *longue durée* literackiego portretu Towarzystwa Jezusowego, który nadal czeka na monograficzne opracowanie.

*

Sześć prezentowanych w niniejszym zbiorze esejów ukazuje kształtowanie się różnych gatunków jezuickiego piśmiennictwa oraz jego znaczenie dla okresu wczesnonowożytnego, a także reakcję, z jaką te pisma się spotkały. Oczywiście, jezuita zdawali sobie sprawę ze znaczenia słowa drukowanego, które było ważnym narzędziem w ich wielopłaszczyznowej posłudze. Nic więc dziwnego, że założyli kilka własnych oficyn wydawniczych, aby móc publikować to, czego potrzebowali do realizacji własnej misji, oraz zawierali umowy, czasem bardzo kosztowne, z kilkoma europejskimi drukarniami, włączając te najlepsze, jak choćby z drukarnią Plantina-Moretusa w Antwerpii. Zwykle byli bardzo ostrożni przed wysłaniem rękopisu do druku, nie tylko ze względu na obowiązującą cenzurę. *Ćwiczenia* Ignacego zostały wydane dopiero w 1548 roku – około dwadzieścia lat od ich skomponowania. Kiedy już wydrukowano je w licznych przekładach i kolejnych wydaniach, utwierdziły świat katolicki w przekonaniu, że to Loyola był twórcą tego rodzaju nowej duchowości. W pierwszym eseju pokazuję, że tak nie było.

Inny ważny tekst dla zrozumienia charyzmatu jezuitów, ich *Konstytucje*, nad którymi Ignacy i Polanco pracowali przez około osiemnaście lat, zostały ogłoszone dopiero w 1558 roku – dwa lata po śmierci Loyoli. Ich powtarzający się retoryczny motyw dostosowania się do rozmaitych grup ludzi, czasów i miejsc był zapowiedzią tego, że również i w swoich pismach jezuita wykaza się elastycznością, do czego odwołuje się tytuł niniejszej książki – nie ma chyba gatunku literackiego, którego nie użyłoby do propagowania swojego przesłania: od listów, relacji z podróży i pamiętników po podręczniki do spowiedzi, dzieła dewocyjne, kazuistykę, pod-

ręczniki i komentarze teologiczne i biblijne, sztuki szkolne, poezję, mowy, pisma historyczne, memoriały, pamflety polemiczne itd.

Jednakże prezentowane w niniejszym tomie eseje pokazują również znaczenie pism, które pozostały w postaci rękopiśmiennej. Niektóre z nich były szeroko rozpowszechniane zarówno wewnątrz Towarzystwa, jak i poza nim, oraz miały ogromny wpływ na zmieniającą się politykę jezuitów, co jest uwidocznione zwłaszcza w eseju na temat ustaw o czystości krwi. Większość z nich pojawia się w tej książce w polskim przekładzie po raz pierwszy. Zastosowana metoda lektury synoptycznej i umieszczania ich w szerszych kontekstach pozwala Czytelnikowi uchwycić ich bardziej złożony sens. Również niektóre obszernie fragmenty ważnych druków dewocyjnych pojawiają się tu po raz pierwszy w polskim tłumaczeniu Michała Nowakowskiego, jak na przykład *De ascentionibus spiritalibus* Gerharta (Gerarda) Zerbolta (ur. 1367 w Zutphen). Mam nadzieję, że stanie się to bodźcem dla polskich badaczy do poszerzenia badań o mniej znane, aczkolwiek kluczowe teksty *devotio moderna*, które kształtowały duchowość niemałej liczby wspólnot religijnych na tych ziemiach, gdzie *O naśladowaniu Chrystusa* Tomasza à Kempis (1380–1471), chociaż wielokrotnie przekładane przez jezuitów (także polskich), nie było jedynym źródłem reprezentującym tego rodzaju nową duchowość.

Niektóre tłumaczenia wykorzystane w poniższych esejach wprowadzają nowe dla języka polskiego terminy, co, mam nadzieję, wywoła dyskusję i umożliwi wypracowanie nowych sposobów pisania o historii literatury rodzimej i tłumaczonej w okresie wczesnonowożytnym. Spoglądam na dzieje jezuitów przez pryzmat wielogatunkowego repertuaru ich pism. Ponieważ Towarzystwo powstało w połowie XVI wieku, autorzy, których omawiam, są dobrymi przykładami wspomnianej już zmiany w kulturowej mentalności jezuitów. Ich pierwsze pokolenie było szkolone w scholastycznej filozofii i teologii, ale coraz bardziej zaznajało się z tradycją humanistyczną. Druga i późniejsze generacje stworzyły kulturę, która łączyła scholastyczne wykształcenie

z naśladowaniem grecko-łacińskich klasyków, renesansowym upodobaniem do (zwłaszcza cycerońskiej) retoryki i epistemicznego sceptycyzmu oraz potrzebą głoszenia Ewangelii. Bez tej unikatowej kultury, przekazywanej zwłaszcza w sieci jezuickich szkół – największej, jaką stworzyła wczesna nowożytność – tak bardzo pogardzanej przez katolickich i niekatolickich przeciwników Towarzystwa, nie byłoby Piotra Skargi (1536–1612), Jakuba Wujka (1541–1597), Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (1595–1640), Franciszka Bohomolca (1720–1784), Marcina Poczobuta (1728–1810), Adama Naruszewicza (1733–1796) ani Grzegorza Piramowicza (1735–1801). Nie byłoby wczesnonowożytnej kultury polskiej, jaką znamy.

**

Zamieszczone w tym zbiorze eseje oparte są na moich tekstach w języku angielskim, opublikowanych w recenzowanych monografiach i czasopismach, ale zostały przeredagowane z myślą o polskim odbiorcy. Dziękuję Panu Magistrowi Michałowi E. Nowakowskiemu za nieugiętą wytrwałość w tłumaczeniu moich prac i opracowanie redakcyjne książki.